

**Ο ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΝΑΟΣ
ΤΗΣ ΖΩΟΔΟΧΟΥ ΠΗΓΗΣ ΣΑΜΑΡΙΝΑΣ**

**THE BYZANTINE CHURCH
OF THE VIRGIN 'ZODOCHOS PEGE'
SAMARINA**

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
26^η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ
ΚΑΛΑΜΑΤΑ 2013

MINISTRY OF CULTURE AND SPORTS
26th EPHORATE OF BYZANTINE ANTIQUITIES
KALAMATA 2013

Ο ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΖΩΟΔΟΧΟΥ ΠΗΓΗΣ ΣΑΜΑΡΙΝΑΣ
THE BYZANTINE CHURCH OF THE VIRGIN 'ZOODOCHOS PEGA'
SAMARINA

Συντήρηση Τοιχογραφιών
Restoration Of The Wall-Paintings

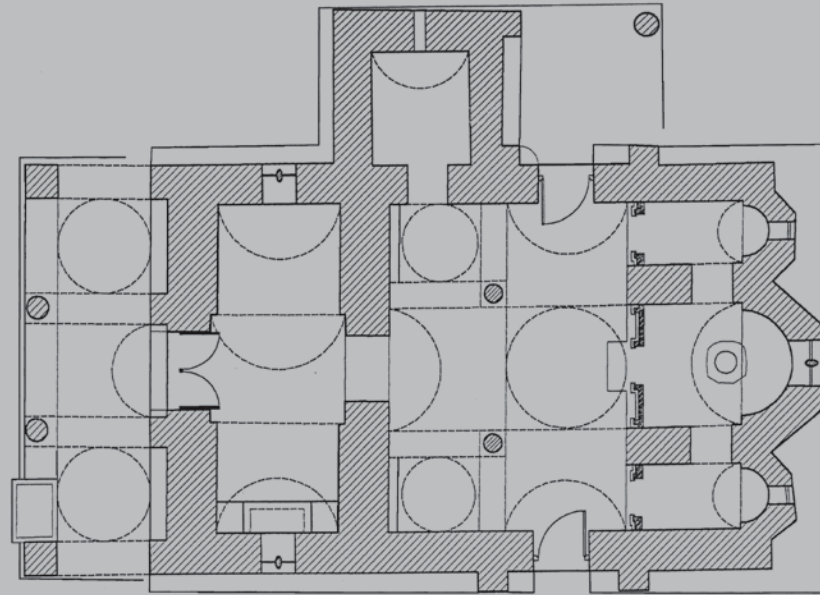

Ο ναός της Ζωοδόχου Πηγής Σαμαρίνας, κτίσμα του όψιμου 12^{ου} αιώνα, βρίσκεται σε μια μικρή κοιλάδα, κατάφυτη με ελαιόδεντρα και αμπελοκαλλιέργειες μεταξύ των χωριών Καλογερόραχη και Ελληνοεκκλησιά (Σάμαρι), σε μικρή απόσταση από την κωμόπολη της Ανδρούσας. Κτηριακά κατάλοιπα από πτέρυγες κελιών στα δυτικά και βόρεια της εκκλησίας, μια καμαροσκέπαστη δεξαμενή καθώς και ένας ερειπωμένος διώροφος κοιμητηριακός ναός, υποδηλώνουν ότι το μνημείο κτίστηκε ως καθολικό κάποιας μονής των βυζαντινών χρόνων, για την ιστορία της οποίας δεν διαθέτουμε καμία μαρτυρία. Η κομψότητα της αρχιτεκτονικής του σε συνδυασμό με το αλώβητο, ακόμη, φυσικό περιβάλλον καθιστούν τον ναό της Σαμαρίνας ένα από τα ωραιότερα βυζαντινά μνημεία της Πελοποννήσου.

The late twelfth-century church of the Virgin Zoodochos Pege Samarina is located in a picturesque valley of olive trees and vineyards that lies between the villages of Kalogerorahi and Ellinoeklisia (Samari), not far from Androussa. A number of other structures, such as the remains of buildings interpreted as monastic cells at the north-west side, a vaulted cistern and a damaged two-storey funerary chapel stand in the surroundings of the monument. These indicate that the church of the Virgin Zoodochos Pege used to be the main church (*catholicon*) of a monastic complex, whose history is completely unknown. The church itself, one of the most beautiful Byzantine monuments of Peloponnese, is in perfect harmony with the untouched natural environment.

Κάτοψη του ναού
Ground-plan of the church

Πρόκειται για σταυροειδή τρουλαίο σταυροειδή εγγεγραμμένο ναό της παραλλαγής των δικιόνιων, με τρεις προέχουσες αψίδες στα ανατολικά, τρίπλευρες εξωτερικά. Ο τρούλος στηρίζεται στους τοίχους που διαιρούν τους χώρους του Ιερού Βήματος και σε δύο κομψούς μονολιθικούς κίονες. Τα σκέλη του σταυρού καλύπτονται με ημικυλινδρικές καμάρες ενώ τα δυτικά γωνιακά διαμερίσματα με φουρνικά. Στα δυτικά του κυρίως ναού προσκολλάται νάρθηκας, στη δυτική όψη του οποίου διαμορφώνεται εντυπωσιακό κιονοστήρικο προστώο. Δικιόνια πρόπυλα πλαισίωναν αρχικά τις πλάγιες θύρες του κυρίως ναού, από τα οποία σώζονται μόνο αυτό της βόρειας όψης. Από το νότιο πρόπυλο προέρχονται πιθανώς οι διάσπαρτοι κίονες στον αύλειο χώρο του μνημείου. Μικρό καμαροσκέπαστο πρόσκτισμα στη βόρεια πλευρά της εκκλησίας λειτουργούσε, ενδεχομένως, ως οστεοφυλάκιο. Ο ναός στεγάζεται με μονόρριχτες και δίρριχτες στέγες ενώ το μεταγενέστερης εποχής κωδωνοστάσιο καλύπτεται με τετράρριχτη κεραμοσκεπή.

Η τοιχοποιία του ναού διακρίνεται για την επιμέλεια και την ακρίβεια στην εκτέλεση των επιμέρους λεπτομερειών αντικατοπτρίζοντας την λιθοξοϊκή δυνότητα του οικοδομικού συνεργείου που ανέλαβε την όλη κατασκευή. Αρχαίο οικοδομικό υλικό έχει ενσωματωθεί σε δεύτερη χρήση κυρίως στα κατώτερα τμήματα της τοιχοποιίας. Το πλινθοπερίκλειστο σύστημα δομής έχει εφαρμοστεί κυρίως στην ανωδομή του κτηρίου και στο μεγαλύτερο τμήμα του ανατολικού τοίχου. Οδοντωτές ταινίες, μαρμάρινοι και πώρινοι κοσμητές σε συνδυασμό με την περιορισμένη χρήση έγκοπτων πλίνθων διαφόρων σχημάτων διανθίζουν τις όψεις του κτηρίου συμβάλλοντας στη δημιουργία ενός συνόλου υψηλής τέχνης και αισθητικής.

It is a two-column, domed cross-in-square building with three three-sided apses at its eastern part. The dome rests on the walls that divide the spaces of the sanctuary (or *bema*) and on two elegant monolithic columns. The arms of the cross are covered by barrel vaults, while the western rectangular side bays are groin vaulted. To the west of the nave the *narthex* is attached. Outside the narthex, at the western side of the monument, stands an impressive colonnaded portico. Two-column porticos used to frame the side entrances of the nave; however, only the portico of the northern entrance is preserved. The dispersed columns outside the monument may belong to the downfallen southern portico. A small vaulted adjoining space at the northern side of the church presumably functioned as an ossuary. Pitched and gabled roofs cover the church and a four-sided roof covers the bell-tower, which was erected much later than the church.

The masonry is carefully and accurately built and there is no doubt that the workers who undertook the construction of the church were experienced and talented. Ancient building material (*spolia*) is re-used in the construction of the lower parts of the walls. The cloisonné masonry is applied at the upper parts of the walls and at the eastern wall. All sides of the monument are adorned with marble and porous cornices, dentile courses and a variety of decorative brickwork, composing a highly artistic complex.

Η δεξαμενή
The cistern

Ο κοιμητηριακός ναός
του Αγίου Λαζάρου
The funerary church of Saint Lazaros

Ο ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΖΩΟΔΟΧΟΥ ΠΗΓΗΣ ΣΑΜΑΡΙΝΑΣ
THE BYZANTINE CHURCH OF THE VIRGIN 'ZOODOCHOS PEGE'
SAMARINA

Αψίδα:
Θεοτόκος Βρεφοκρατούσα
και ο Χριστός στη σινδόνη
Apse:
Virgin Theotokos with the Child
and Christ on the shroud

Οι τοιχογραφίες του ναού σώζονται αποσπασματικά και ανήκουν στην ακαδημαϊκή τάση της υστεροκομνήνιας ζωγραφικής του τέλους του 12^{ου} αι. Οι συνθέσεις σχεδιάζονται με λιτότητα και συμμετρία, οι μορφές είναι αυστηρές ενώ τα πρόσωπα αποδίδονται πλαστικά με πλατύ δεξιότεχνικό σχέδιο που αποπνέει κλασικίζουσα χάρη. Στην αψίδα εικονίζονται ένθρονη η Βρεφοκρατούσα Θεοτόκος και χαμηλότερα μετωπικοί Ιεράρχες. Ανάμεσά τους ξεχωρίζει η ιδιότυπη απεικόνιση του νεκρού Χριστού στη σινδόνη, μοναδικό, ίσως, παράδειγμα στη Βυζαντινή μνημειακή ζωγραφική. Η καινοφανής αυτή απεικόνιση του Θυόμενου Χριστού, με το βαθύτατα ευχαριστιακό της περιεχόμενο, προφανώς απηχεί τις χριστολογικές έριδες που ξέσπασαν στο Βυζάντιο κατά τη εποχή της Κομνήνιας δυναστείας. Στον τρούλο διακρίνεται η μορφή του Παντοκράτορα σε μέταλλο, πλαισιωμένου από ολόσωμους Προφήτες στη χαμηλότερη ζώνη του τυμπάνου, ανάμεσα στα παράθυρα. Οι σκηνές του Δωδεκαόρτου αναπτύσσονται στις καμάρες των σκελών του σταυρού και εντυπωσιάζουν με τη μνημειακότητά τους. Ο Ευαγγελισμός και η Υπαπαντή εικονίζονται στη βόρεια καμάρα, η Βαϊοφόρος στη δυτική, η Σταύρωση στο τύμπανο του δυτικού τοίχου και η Εις Άδου Κάθοδος (Ανάσταση) στη νότια καμάρα. Στον θόλο του κυρίως Ιερού Βήματος αναπτύσσεται σε δύο ομάδες η σκηνή της Ανάληψης. Το εικονογραφικό πρόγραμμα συμπληρώνουν μορφές Ιεραρχών, η Κοινωνία της Οσίας Μαρίας της Αιγυπτίας από τον ιερέα Ζωσιμά σε μία σπάνια θέση εκατέρωθεν της Ωραίας Πύλης, οι Τρεις Παιδες εν Καμίνω και ορισμένες μορφές της Παλαιάς Διαθήκης. Οι δυσδιάκριτες τοιχογραφίες του νάρθηκα, η ακριβής χρονολόγηση των οποίων παραμένει προβληματική, περιλαμβάνουν έναν εκτεταμένο κύκλο δεκαέξι σκηνών από τα Πάθη του Χριστού και την παράσταση της Πεντηκοστής σε περίοπτη θέση πάνω από την κεντρική θύρα εισόδου στο μνημείο. Θα ήταν ευνόητο να σκεφτεί κανείς ότι το περίτεχνο αυτό, πλήρες μηνυμάτων, εικονογραφικό πρόγραμμα είναι αποτέλεσμα σχεδιασμού ενός κτήτορα εξαιρετικής μόρφωσης, μάλλον από εκκλησιαστικούς ή μοναστικούς κύκλους.

The wall-paintings of the monument are unfortunately quite damaged and not so well-preserved. They reflect the so-called 'academic' trend of the late twelfth century Byzantine monumental painting. According to this trend, the compositions are characterised by austerity and symmetry, the figures are rigorous and flat; their faces are designed skilfully with plasticity, expressing classical grace; their expressions are gentle and sober. The conch of the apse is occupied by the enthroned Virgin and Child. Below them, on the vertical part of the apse wall, frontal Hierarchs are figured. The central feature of the apse is an unusual representation of the dead body of Christ on a shroud. This unique and innovative representation symbolises the Eucharistic sacrifice and may result from the doctrinal controversies that agitated the Byzantines during the reign of the Comnenian dynasty. The bust of the *Pantocrator* in a medallion is depicted in the dome. Eight Prophets occupy the drum, being depicted in pairs between the windows. The scenes of the Festival Cycle (*Dodekaorton*) are developed on the barrel vaults that cover the arms of the cross. The Annunciation and the Presentation decorate the northern vault, the Entry to Jerusalem is figured on the western vault, the Crucifixion is depicted on the drum of the western wall and the Resurrection (*Anastasis*) occupies the southern vault. The vault above the altar carries the representation of the Ascension. Further scenes and elements of the iconographic programme are: the Communion of Mary of Egypt, the Three Hebrews in the Fiery Furnace, Hierarchs and Old Testament figures. The indiscernible wall-paintings of the narthex, whose dating is still undetermined, narrate an elaborate Cycle of the Passion of Christ. They are divided into sixteen scenes developing at both sides of the *Pentecost*, which occupies a prominent place above the central entrance of the monument. The iconographic programme is rich in profound theological connotations and one would logically allege that it was due to the inspiration of a well-educated donor.

Τα εξαιρετικά γλυπτά του τέμπλου χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 12^{ου} αι. και περιλαμβάνουν στα επιστύλια μορφές ζώων και γεωμετρικά σχέδια φιλοτεχνημένα με εξαιρετική ακρίβεια. Αποδίδονται στο φημισμένο «εργαστήριο της Σαμαρίνας», έργα του οποίου εντοπίζονται στη Λακωνία και την Αρκαδία. Δύο περίτεχνα μαρμάρινα προσκυνητάρια πλαισιώνουν τις μορφές του ένθρονου Χριστού και της Παναγίας Βρεφοκρατούσας. Το δάπεδο του ναού καλύπτεται με μεγάλες μαρμάρινες πλάκες που οριοθετούνται ενίοτε από ζώνες μαρμαροθετημάτων. Στη νότια πλευρά του νάρθηκα διαμορφώνεται ταφικό αρκοσόλιο.

The outstanding marble sculptures of the *templon* screen are dated to the second half of the twelfth century. The sculptured architraves are decorated with animal figures and geometric motifs. They are connected to the famous "Samarina sculpture workshop" that must have acted also in the areas of Laconia and Arcadia. Two elaborate marble shrines surmount the fresco representations of the enthroned Christ and the Virgin with Child. The floor of the church is made of large marble slabs occasionally framed by inlay marbles. At the southern side of the narthex an *arcosolium*, namely an arched recess is formed.

Κεραμοπλαστικός
διάκοσμος, πριν και μετά
τη συντήρηση
Brickwork decoration,
before and after the
restoration

Τοιχογραφία της
Εις Άδου Καθόδου,
πριν και μετά τη
συντήρηση
Wall-painting of
the Resurrection,
before and after
the conservation

Αποκατάσταση του τρούλου
Restoration of the dome

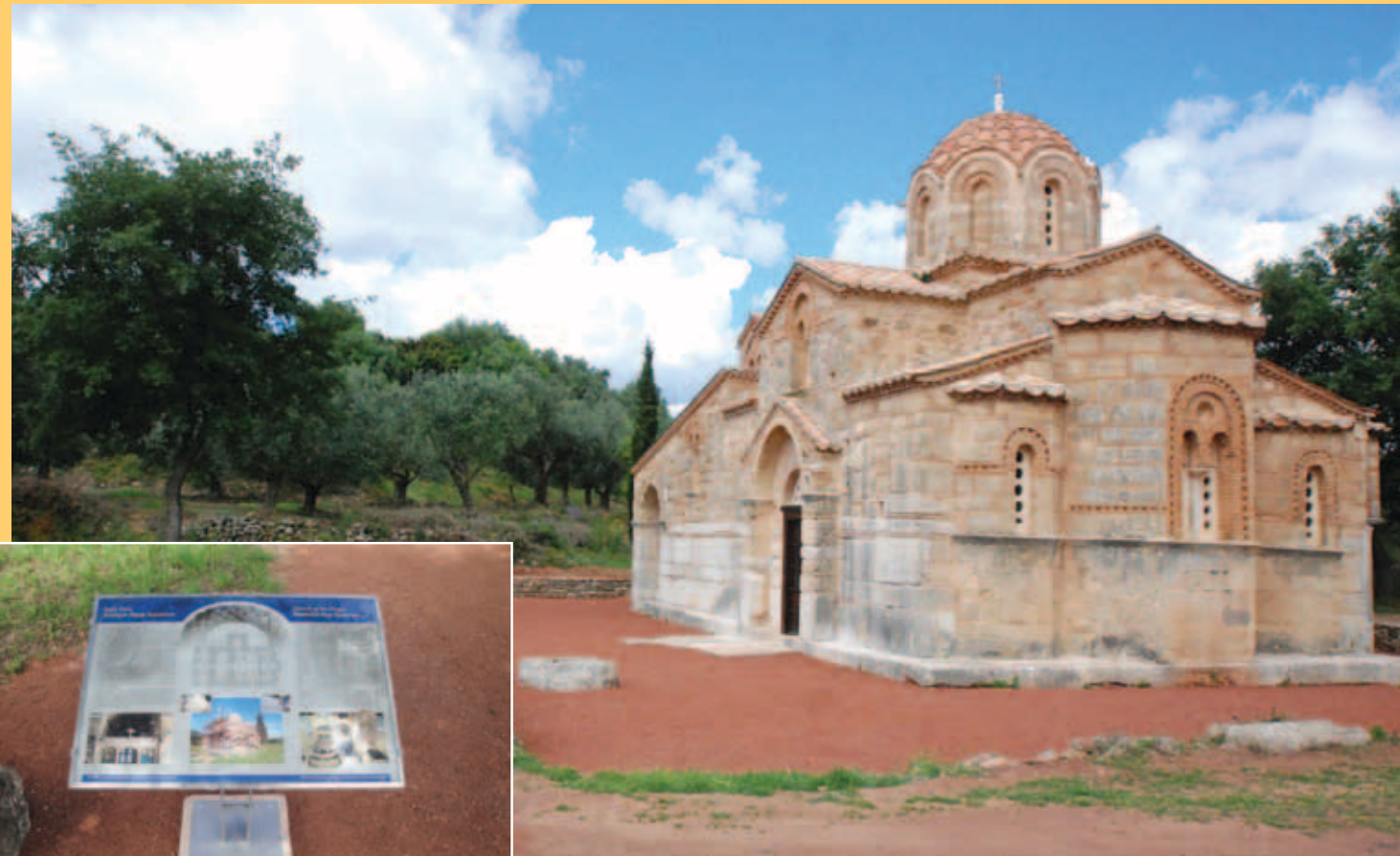
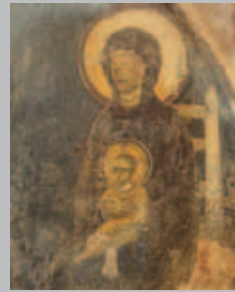
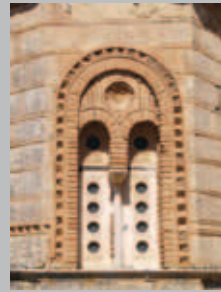
Οι εργασίες αποκατάστασης του μνημείου υλοποιήθηκαν με αυτεπιστασία από την 26^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και περιλάμβαναν την ανακεράμωση των στεγών, την αποκατάσταση του κεραμοπλαστικού διακόσμου και την τοποθέτηση νέων ξύλινων θυρών. Ο τοιχογραφίες στερεώθηκαν και συντηρήθηκαν ενώ ο καθαρισμός του μαρμαρίνου τέμπλου ανέδειξε την υψηλή ποιότητά του αποκαλύπτοντας ίχνη χρώματος από κηρομαστίχη.

Με την αποκατάσταση και συντήρηση του εξαιρετικού αυτού μνημειακού συνόλου, αντιπροσωπευτικού της ακμής και της πολυμορφίας της βυζαντινής τέχνης (αρχιτεκτονική, ζωγραφική, γλυπτική), προστατεύεται και αναδεικνύεται ένα από τα σημαντικότερα μνημεία της πολιτιστικής κληρονομιάς της Μεσσηνίας, ενταγμένο με αρμονία και σεβασμό στο μοναδικού κάλλους φυσικό τοπίο της περιοχής.

The rehabilitation project was carried out under auspices of the 26th Ephorate of Byzantine Antiquities. It included the recovering of the tiled roofs, the restoration of the decorative brickwork and the installation of new wooden doors. The wall-paintings were entirely restored and consolidated, while the marble *templon* screen was cleaned to retrieve its white colour and to preserve the traces of inlaid wax and mastic gum.

The church of the Virgin Zoodochos Pege Samarina is an exceptional monument that reflects the heyday and multiplicity of the Byzantine art (architecture, iconography, sculpture). Thanks to the restoration and rehabilitation work undertaken, one of the most significant monuments of the Messenian cultural heritage is protected and presented.

ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΕΣ ΕΡΓΟΥ

Το έργο «Συντήρηση τοιχογραφιών του Ι.Ν. Ζωοδόχου Πηγής Σαμαρίνας» ενταγμένο στον άξονα προτεραιότητας «012-Αειφόρος Ανάπτυξη και Ποιότητα Ζωής Πελοποννήσου» του Ε.Π. Δυτικής Ελλάδας - Πελοποννήσου -Ιονίων Νήσων 2007-2013, πραγματοποιήθηκε την περίοδο από 11-11-2012 έως 31-12-2013, με τη χρηματοδότηση του ΕΣΠΑ και προϋπολογισμό 170.000 €. Στην υλοποίηση του έργου συνέβαλε το μόνιμο προσωπικό της Εφορείας, όπως και συμβασιούχοι υπάλληλοι (ένας αρχαιολόγος, δύο συντηρητές, τρεις εργατοτεχνίτες).

- **Διεύθυνση έργου-εποπτεία- συντονισμός:** Ευαγγελία Μηλίτση - Κεχαγιά (Δρ. Αρχαιολόγος, Διευθύντρια 26^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων)
- **Υπόλογος:** Μιχάλης Κάππας (Δρ. Αρχαιολόγος)
- **Εκπόνηση μελέτης:** Μιχάλης Κάππας (Δρ. Αρχαιολόγος), Σταυρούλα Παπανικολοπούλου (Αρχαιολόγος), Ουρανία Θεοδωροπούλου, Γεώργιος Τσαϊρης (Συντηρητές Έργων Τέχνης και Αρχαιοτήτων), Κωνσταντίνος Ηλιόπουλος, Κωνσταντίνα Μελιγαλιώτη (Πολιτικοί μηχανικοί), Μαρίνα Γεωργούντζου (Σχεδιάστρια)
- **Ομάδα επίβλεψης εργασιών:** Μιχάλης Κάππας, Νιόβη Μπούζα, Σοφία Γερμανίδου, Αλεξάνδρα Κωνσταντινίδη, Δήμητρα Γούλα (Αρχαιολόγοι), Χριστίνα Πιεροπούλου (Αρχ. Μηχανικός), Ουρανία Θεοδωροπούλου (Συντηρήτρια Έργων Τέχνης και Αρχαιοτήτων)
- **Συντηρητές:** Ελένη Κατσιγιάννη, Ευανθία Κυριαζή, Παναγιώτα Σόμαλη
- **Εργατοτεχνίτες:** Κωνσταντίνος Γιαννακόπουλος, Δήμος Διακουμέας, Γεώργιος Κατάκος, Γεώργιος Μπαρούνης, Βασίλειος Χαραλαμπόπουλος, Δημοσθένης Χαραλαμπόπουλος
- **Δοικητική -διαχειριστική υποστήριξη:** Αγγελική Γεωργακοπούλου, Δήμητρα Νηφάκου
- **Κείμενο - σχεδιασμός φυλλαδίου:** Ευαγγελία Μηλίτση-Κεχαγιά (Δρ. Αρχαιολόγος, Διευθύντρια 26^{ης} ΕΒΑ), Σοφία Γερμανίδου (Δρ. Αρχαιολόγος)
- **Φωτογραφίες-Σχέδια:** Αρχείο 26^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων
- **Καλλιτεχνική επιμέλεια:** Αθηνά Ιακωβίδου
- **Παραγωγή:** Horizon IKE Εκδόσεις

PROJECT CONTRIBUTORS

The project "Restoration of the wall-paintings of the Holy Church of the Virgin Zoodochos Pege Samarina" was introduced into the priority axe "012 – Sustainable Development and Quality of Life – Peloponnese" of the Regional Operational Programme of "Western Greece, Peloponnese and Ionian Islands 2007-2013". It was carried out since 11-11-2012 until 31-12-2013, financed by the NSRF (National Strategic Reference Framework) and the budget was 170,000€. During the implementation of the project employees were hired to work under contract (an archaeologist, two conservators-restorers, three workers-craftsmen) next to the permanent staff of the Ephorate.

- **General supervision – management – co-ordination:** Evangelia Militsi Kechagia (Dr. Archaeologist, Director of the 26th Ephorate of Byzantine Antiquities)
- **Public accountant:** Michael Kappas (Dr. Archaeologist)
- **Scientific research:** Michael Kappas (Dr. Archaeologist), Stavroula Papanikoloupoulou (Archaeologist), Ourania Theodoropoulou, Georgios Tsairis (Conservators-Restorers of Antiquities and Works of Art), Konstantinos Iliopoulos, Konstantina Meligalioti (civil engineers), Marina Georgountzou
- **Supervision:** Michael Kappas (Dr. Archaeologist), Niovi Bouza (Archaeologist), Sophia Germanidou (Dr. Archaeologist), Alexandra Konstantinidi (Dr. Archaeologist), Demetra Goula (Archaeologist), Christina Akhti-Pieropoulou (Architect Engineer), Ourania Theodoropoulou (Conservator-Restorer of Antiquities and Works of Art)
- **Restorers:** Helen Katsigianni, Evanthia Kyriazi, Panagiota Somali
- **Workers – craftsmen:** Demetrios Diakoumeas, Konstantinos Giannakopoulos George Katakos, George Barounis, Vasileios Haralampopoulos, Demosthenes Haralampopoulos
- **Administration – management:** Aggeliki Georgakopoulou, Demetra Nifakou
- **Leaflet's text and design:** Evangelia Militsi Kechagia (Dr. Archaeologist, Director of the 26th Ephorate of Byzantine Antiquities), Sophia Germanidou (Dr. Archaeologist)
- **Photographs – Drawings:** The Archive of the 26th Ephorate of Byzantine Antiquities
- **Art & design:** Athina Iakovidou
- **Production:** Horizon Co. Publications

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
26^η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ
ΜΕΘΩΝΗΣ 10 & ΚΑΝΑΡΗ
24100 ΚΑΛΑΜΑΤΑ
T. 27210-22534
E-mail: 26eba@culture.gr

MINISTRY OF CULTURE AND SPORTS
26th EPHORATE OF BYZANTINE ANTIQUITIES
METHONIS 10 & KANARI
GR-24100 KALAMATA, GREECE
T. ++30-27210-22534
E-mail: 26eba@culture.gr